

I бөлім. XX ғасырдың басындағы Қазақстан

XX ғасырдың басындағы Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық жағдайы

§ 1-2. XX ғасырдың басындағы Қазақстандағы қоғамдық-саяси үдерістер

Бүгін сабакта:

- XX ғасырдың басындағы Қазақстандағы қоғамдық-саяси қозғалыстар мен партиялардың қалыптасуымен;
- жаңа идеялардың таралуы және саяси оқиғалардың өлкедегі өзгерістерге ықпалымен танысамыз.

Зерттеу сұрағы: Қазақстандағы жәдидшілдік пен либералды-демократиялық қозғалыстың мәні неде және олардың ұқсастықтары мен айырмашылықтары қандай?

Қазақстандағы панисламизм және пантуркизм. Қазақстанның көпүлтты мемлекет ретінде тарихи дамуының негізгі ерекшелігі жергілікті халықтың түркітілдес халықтардан құралуында еді. XX ғасырдың басында *панисламизм* және *пантуркизм* ұлт-азаттық қозғалыстардың идеясына айналып, тегі мен тағдыры бір түркі халықтарын жақындағат түсті. *Пантуркизм* идеясының мәні – түркі халықтарын біріктіру, ал *панисламизм* идеясының мәні мұсылмандарды біріктіру болды.

Түркі-мұсылман әлемінің өкілдері қазір де Қазақстан халқының басым бөлігін құрайды. Қазіргі кезеңдегі түркі және мұсылман халықтары өздерінің ұлттық идеологиясының негізінде этномәдени және діни ұқсастықтарын сақтауға тырысып, түркі халықтарының даму жолдарын біріктіру амалдарын қарастырады.

Тірек сөздер:

- саяси қозғалыс
- ұлт зиялышы
- идея
- панисламизм
- пантуркизм
- саяси партия
- ереуіл
- шеру
- митинг
- қоныс аудару қоры

Саяси картадан қазіргі кезде түркітілдес халықтар тұратын мемлекеттерді көрсетіңдер.

Пантүркизм мен панисламизмнен шыққан «жәдидшілдік» екі идеяның – ағартушылық пен діннің бірігуін білдіреді.

Жәдидшілдік – білім мен исламды жаңарту арқылы қоғамды жаңғыруға ұмтылған қозғалыс. Негізін қалаған **Исмаил Гаспринский** (1851–1914 жж.) 1883 жылы Ресейдегі мұсылмандарды «*тіл, идея, әрекет*» негізінде бірігүе шақырды.

XIX ғасырда ресейлік мұсылмандар, өсіреке ханафи мазхабын¹ ұстанатын қырым татарлары, башқұрттар, қазақтар және т.б. арасында «жәдидшілдік» деген атаумен қоғамдық-саяси және зияткерлік қозғалыс өріс алды.

Реформашыл мұсылмандар тобы прогресс үшін қызмет етуді мақсат тұтты. Жәдидшілдер молдалар мен дінге сенетін барлық адамға қазіргі өркениеттің артықшылықтарын тәрбие мен ағартушылық арқылы көрсетуге талпынды.

Кең мағынада *жәдидшілдік* ағартушылықты, түркі тілдері мен әдебиетті дамытуды, зайырлы пәндерді меңгеруді, ғылымның жетістіктерін қолдануды, әйелдер тәндігін қолдауды білдіреді.

Жәдидшілдік қозғалыс мектептер мен медреселерде «усул-и жәдид» аталатын оқытудың дыбыстық жаңа әдісін қолданудан басталды. Жәдидшілдер діни фанатизмді сынады, есқі діни мектептерден үлттық зайырлы мектептерге көшуді талап етті, ғылым мен мәдениеттің дамуын қолдады, газет-журналдарды ана тілінде

II Бұқілресейлік мұсылмандар съезіне қатысушы депутаттар

¹ Ханафи мазхабы – сунниттік исламдағы кең тараған бағыт.

шығаруға ұсыныс жасады. Бұл – қоғамдағы демократиялық қүштерді біріктіруге ықпал етті.

1905 жылы Бүкілпресейлік мұсылман одағы (Иттифак әл-муслимин) құрылды, оған қазақ зиялышылары мен дінбасылары да мүшелікке кірді.

1917 жылы Ақпан революциясынан кейін жәдидшілдік идеясы негізінде бірқатар саяси партиялар пайда болды. Мысалы: «Ислам кеңесі» («Шура-и-ислами»), «Діни қауым кеңесі» («Шура-и-улема») және т.б.

XX ғасырдың басында әлемнің жетекші империялары түркі халықтарының этникалық бастауы мен діни ортақтастығы тұрғысынан бірігуіне алаңдағаны сонша, бұл идеяларды заңсыз деп таныды. Сол үшін де түркішілдікті «пантүркизм», исламшылдықты «панисламизм» деп атады.

1905 жылғы ресейлік революциядан кейін қарқын ала бастаған жалпыресейлік мұсылмандық қозғалыстар Мемлекеттік дума деңгейінде түркі және басқа мұсылман халықтарының ең өзекті саяси және әлеуметтік мәселелерін көтеріп, оларға отаршыл биліктің назарын аударды. Бұл қозғалыс мұсылман елдерінің ұлт-азаттық қозғалысына қолдау жасап отырды.

Қазақстандағы ұлттық либералды-демократиялық қозғалыс. XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында қалыптасқан ұлт

XX ғасыр басындағы қазақ зиялышылары. Ортаңғы қатардағы сол жақта екінші отырған – М.Дулатұлы, үшінші отырған – А.Байтұрсынұлы

зиялышылары Қазақстандағы ұлт-азаттық қозғалыстың дамуында маңызды рөл атқарды. Қоғамдық-саяси қызметтері бойынша ұлт зиялышылары қоғамның түрлі топтарын біріктірді. Олардың қатарында шенеуніктер, дәрігерлер, мұғалімдер, заңгерлер және т.б. мамандар болды. Қазақ зиялышыларының басым бөлігі либералды-демократиялық бағыт ұстанды. 1905 жылғы орыс революциясынан кейін олардың кейбірі кадеттер партиясының («Конституциялық демократтар» немесе «Халық еркіндігі» партиясы) құрамына өтті. 1917 жылы қазақ жерінің әр түкпірінен жиналған белсенді зиялышылар төуелсіздік үмітін сыйлаған «Алаш» партиясын құруға қатысты.

Болашақ «Алаш» көсемдері өлемдік қауымдастықтың алдыңғы қатарлы жетістіктерін ұлғі етіп, қазіргі қазақ өліпбінің, білім-ғылымы мен ұлттық санасының негізін қалады. Сонымен қатар өз халқының рухани қайнарынан сусындаған олар замандастарына Абай феноменін ашты, ұлы ақынның алғашқы жинағын шығаруға себепші және құрастырушы Әлихан Бекейханның өзі болған. Оксфорд университеті ғалымдарының пікірінше, «ХХ ғасырдың басында, 1905–1930 жылдар аралығында «Алаш» зиялышылар қазақ қоғамында «мәдени Ренессанс» жасаған».

Ұлттық либералды-демократиялық қозғалыс өкілдерінің қазақ халқының мұддесін қорғау жолындағы күресінің өзіндік ерекшелігі петициялар (өтініш-талаптар) жолдау болды.

Ауқымды әрі мазмұнды петициялардың бірі 1905 жылдың шілдесінде Қарқаралы қаласына жақын жердегі Қоянды (Ботов) жәрменкесінде өткізілген митингіде қабылданған Қарқаралы петициясы болды. Петицияда жергілікті халықтың құқығы мен абырайын аяқасты етуге жол бермеу, отаршыл биліктің жүгенсіздігіне

тыйым салу, халықтың ана тілінде білім алуын үйімдастыру, қоныстандыру саясатын тоқтату, тартып алынған жерлерді қазақтарға қайтару, қазақтардың діни істерін басқаруды Орынбор мұфтиятына беру немесе жеке діни басқару органын қуру сияқты талаптар қойылды.

Қосымша әдебиеттерді пайдаланып, Қарқаралы петициясымен танысындар. Петициядағы қазақ халқына қатысты негізгі талаптар мен ұсыныстарды жазып алындар.

Қазақ зиялышылары ұлттық баспасөз органдарын құруға белсенді атсалысты. 1905 жылдан бастап ұлт зиялышылары халықтың мұқтаждығын талқылау, қазақ қоғамының мұддесін мұсылмандың съез-

дерінде қорғау үшін бүкілқазақтық съездер шақыруға өрекеттер жасады.

Үлт зиялышарының бір тобы социалистік идеяларды ұстанып, социал-демократтармен (Ресей социал-демократиялық жұмысшы партиясы (РСДЖП) немесе әсерлермен (социал-революционерлер) ынтымақтастықта болды. Олардың арасында С.Сейфуллин, С.Менденшев, К.Төгісов және т.б. ерекше көзге түсті.

Ресейдегі революциялық оқиғалар және Қазақстанның өнеркәсіп орталықтарындағы жұмысшылар толқулары. Революция қарсаңында (1905–1907 жж.) өлкеде жергілікті билік өкілдері мен капиталистердің озығынан қарсы жұмысшылар мен шаруалардың және де басқа да топ өкілдерінің стихиялы бас көтерулері болды. Жалпыреспублик қаңтар-ақпан ереуілдеріне Орал, Перовск, Түркістан, Шалқар және т.б. қалалардағы теміржол шеберханалары мен деполарының жұмысшылары белсene қатысты. 1905 жылдың күзіне дейін Омбы, Ташкент, Верный қалаларында шерулер мен митингілер өткізілді.

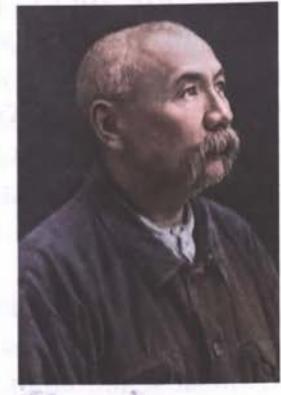
Революцияның ауқымынан сескенген II Николай патша **1905 жылдың 17 қазанында манифест жариялад**, демократиялық бостандықтарды ұстанатынын және Мемлекеттік думаны шақыратынын жариялады.

Патша манифесі жарияланғаннан кейін Перовск, Орал, Қарқаралы, Павлодар және т.б. қалаларда жұмысшылардың қатысуымен жаппай митингілер өтті. Дала өлкесіндегі митингілерді үйымдастырушылар үлт-азаттық қозғалыс көшбасшылары А.Байтұрсынұлы, Ж.Ақбаев және т.б. болды. 1905 жылдың 15 қарашасында Қарқаралыда митинг болып, нәтижесінде кейбір жергілікті шенеуніктер жұмыстан босатылды немесе басқа жерге кетуге мәжбүр болды. Осы Қарқаралы митингісін үйымдастырушылар кейін қудаланды, ал оның негізгі басшысы болған Ж.Ақбаев Якутияға жер аударылды.

1905 жылдың желтоқсан айында Успен мұс кенішінде (1847 ж. дейін Нілді) ереуіл болды. Бұл ереуілді «Капиталга қарсы орыс-қыргыз одагы» комитеті басқарды. Жұмысшылар жалақыны көтеруді, түрмис жағдайын жақсартуды, дәрігерлік қызметті тегін көрсетуді, жыл сайын ақылы еңбек демалысын беруді, орыс-қазақ училищесін ашуды талап етті. Кеніш иелері олардың талап-

С.Сейфуллин

Ж.Ақбаев

тарын ішінара қанағаттандыруға мәжбүр болды. Жалакы мөлшері едөүір қөбейтілді, 8 сағаттық жұмыс күні енгізілді, кейбір азық-түлік өнімдерінің бағасы арзандатылды. Жұмысшыларға су өтпейтін арнайы киім-кешек, аяққиім берілді. Мұның өзі қазақ және орыс жұмысшыларының алғашқы бірлесіп жасаған іс-қимылдының нәтижесі еді.

Жұмысшылардың бірінің іс-қимыл жасауына не ықпал етті? Неліктен патша өкіметі жұмысшылардың талаптарын орындауға мәжбүр болды?

1905 жылдың желтоқсанда Мәскеудегі қарулы көтеріліс басылғаннан кейін билік революцияны тұншықтыра бастады. Бұл оқиға Қазақстанда да қайталанды. 1905–1906 жылдары патша жарлығы бойынша Ақмола және Семей облыстарында өскери жағдай енгізілді. Сібір, Солтүстік Қазақстан аумағында жазалау шаралары басталды. Жаппай тұтқындау, жұмыстан босату мен жер аудару шаралары жүргізілді, ең алдымен, белсенді қатысушылар зардап шекті.

1906 жылдың шілде айында Семей қаласында жаппай ереуіл орын алды.

1906 жылдың көктемінде теміржол желілерінде теміржолшылардың ірі толқулары өтті. Қазалы және Орынбор–Ташкент теміржолы стансысы деполарындағы жұмысшылардың талаптары экономикалық мазмұнда: жұмыс күнін 10 сағатпен шектеу, балалар үшін 8 сағат, ауырған күнге ақы төлеу, жалақыны көтеру, жұмыс мерзімінен тыс күштеп қосымша енбек етуге тыйым салу, сонымен қатар өйелдердің құқығын қорғау болды.

Бұғынғы күні Қазақстанда жұмысшылар құқықтарын қорғайтын кәсіподақтар қызмет жасайды.

1912 жылдың көктем және жаз айларында жұмысшы қозғалысының жаңа кезеңі өрістей бастады. Доссор мен Ембі кәсіпшіліктеріндегі жұмысшылар ереуілі мақсатына жетті. Өкімшілік жұмысшылардың жалақысын көтеруге мәжбүр болды.

Қазақстандағы аграрлық қозғалыстар. Патшалық Ресейдің жүргізген реформалары қазақ халқының жаппай жерсіз қалуына, кедейшілік пен өлеуметтік шиеленістердің артуына өкелді. Қарсылықтың стихиялық көріністері патша шенеуніктерін, болыс билеушілерін соққыға жығу, салық төлеуден бас тарту, малды айдан өкету, егістіктерді өртеу іс-әрекеттерінен көрінді. Қарсылықтар 10

*Книга представлена исключительно в образовательных целях

Семей, Ақмола, Орал, Торғай және Жетісу облыстарында ерекше орын алды. Патша өкімшілігі өдейі ұлтаралық жанжал туындастып, қоныс аударған шаруаларды қазақтарға қарсы қойып отырды. Қоныс аударушылардың ауқатты топтары мен қазақ ауылдарындағы еңбекшілердің арасында жер телімдері үшін күрес күшіне түсті.

Сонымен қатар қазақ шаруалары жерді қарапайым шаруаларға жоғары бағамен жалға беретін жергілікті бай-шонжарлардан да зардал шекті. Қазақ шаруалары өз жерлерінен күштеп көшіруге қарсы шығып, патша шенеуніктері, болыс билеушілері, ауыл старшындарының талаптарын орындаамай, соғыс шығыны ретінде жиналатын салықты төлеуден бас тартты. Ауызша және жазбаша білдірген наразылық талаптар өз нәтижесін бермегендіктен, кейір жерлерде шаруалар нақты қарсылық әрекеттерге көшті. Мысалы, Черняев уезі Ногай-Нұра болысының қазақтары болыс билеушісі мен старшынға шабуыл жасап, алым-салық құжаттарын жойып жіберді. Бұқаралық аграрлық қозғалыстар қоныс аударушылардың арасында да көрініс тапты. Бірінші дүниежүзілік соғыс жылдарында қоныс аударушы шаруалар қымбатшылыққа, салық пен міндеткерліктердің өсуіне наразылық білдірді.

Патша өкіметі неліктен халықтың тұрмысын жақсартуға ынталы болған жоқ?

1915 жылы наурыз айында Жетісу облысының Верный, Лепсі және Пржевальск уездерінің тұрғындары патша өкіметінің ауылшаруашылық өнімдеріне арзандатып қойған баға саясатына қарсы шықты.

Қоныс аударушылар тобы

Жалпы алғанда, бірінші буржуазиялық-демократиялық революция мен дүниежүзілік соғыс жағдайында өрістей түскен Қазақстандағы аграрлық қозғалыс өлі де өлсіз болып, жергілікті шаруа қозғалыстарының шеңберінен шыға алмады.

Аймақтағы жұмысшы және аграрлық қозғалыстардың ерекшеліктерін атап көрсетіңдер.

Осылайша XX ғасырдың басында қазақ қоғамында түрлі саяси ағымдар мен көзқарастар өрістеді. Түркішілдік, исламшылдық, ұлттық-демократиялық, социал-демократиялық қозғалыстар қалыптасып, дамыды. Бұл саяси ағымдарды ұлттық зиялды қауым өкілдері құрады. Ұлт зияллыларының қоғамдық-саяси қызметі саяси баспасөзді дамыту, петициялық қозғалыстарды жетілдіру, бұкіл-қазақ съездерін шақыру, мұсылман съездеріне қатысу, думалық қызметтерге араласу, ең бастысы, барлық деңгейде қазақ халқының мұддесі мен құқығын қорғау болды.

И.Гаспринский

И.Гаспринский – Ресей империясының зиялды азаматы, саясаткер, ағартушы, қаламгер, атақты түркішілдік «Тәржіман» газетінің редакторы. Ресейдегі бүкіл мұсылмандардың және дүниежүзілік түркітілдес халықтардың арасында құрметті тұлға ретінде тарихта қалды. Түркітілдес халықтардың бірлігі мен дамуына, демократиялық өзгерістеріне, халықтың сауатын ашуға зор үлес қосқан. Халықтың қамын ойлаған азамат жәдидшілдік қозғалысының көрнекті қайраткері ретінде танымал болған.

Сұрақтарға жауап беріндер

1. XX ғасырдың басында Қазақстанда қандай қозғалыстар қалыптаса бастады?
2. XX ғасыр басында қазақ қоғамында қай саяси бағыт ең ықпалды болғанын талдандар.
3. Қазақстандары жұмысшы және аграрлық қозғалыстардың негізгі себептерін түсіндіріңдер. Оларды қорытындылап, сипаттама беріңдер.
4. Жұмысшы және аграрлық қозғалыстар қай кезеңде жанданды? Оның себебі нede?
5. Қазақстандағы жұмысшы қозғалыстары қандай сипатта болды? Олар қандай оқиғаларда көрініс тапты?
6. XX ғасырдың басында жұмысшылар мен шаруалар қандай күрес түрлерін қолданды?

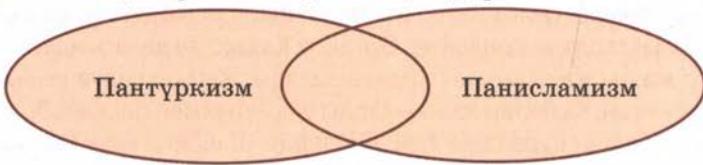
Тапсырмалар

1. Кестені дәптерлеріне толтырыңдар.

Қоғамдық-саяси қозғалыстар атауы	Идеясы/идеологиясы
1. Жәдидшілдік	
2. Пантүркизм	
3. Либералды-демократиялық бағыт	
4. Панисламизм	
5. Социал-демократиялық ағым	

2. Панисламизм мен пантүркизм идеяларының үқсастықтары мен айырмашылықтарын Венн диаграммасында анықтаңдар.

Консолидация – бірігу, қосылу.

Петиция – мемлекеттік билік органдарына немесе жергілікті өзін-өзі басқару органдарына жазбаша түрде берілетін жеке немесе ұжымдық талап-тілектер. **Партия** – мемлекетті басқаруға қатысады немесе өз алдына билікке ие болу міндеттін қойған саяси үйім.

Партия бағдарламасы – саяси партияның мақсаты мен міндеттері белгіленген құжат.

Социал-демократиялық қозғалыс – буржуазиялық реформалар әдісімен әлеуметтік әділ қоғамға көшу қозғалысы.

Фракция – үйім ішіндегі үқсас саяси көзқарастарымен біріккен саяси қайраткерлер тобы.

§3. XX ғасырдың басындағы Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық жағдайы

Бұғын сабакта:

- ауылшаруашылығы мен өнеркәсіптің дамуын, шетел капиталының келуін, оның өнеркәсіптің дамуына, халықтың әлеуметтік өміріне тиғізген ықпалын білеміз.

Зерттеу сұрагы: XX ғасырдың басындағы Қазақстанның сауда жәрмеңкелерінің рөлі мен маңызы қандай?

Ауылшаруашылық және өнеркәсіп. 1917 жылға қарай малшаруашылығымен айналысатын халықтың үштен екі бөлігі көшпелі және жартылай көшпелі өмір салтын сақтап қалды. Өткен дөүірдегідей қазақтардың жайлауы, күздеуі, қыстауы мен көктеуі болды. Дәстүрлі көшпелі өмір салтына негізделген малшаруашылығы барлық аймақтарда (орталық, оңтүстік және

Тірек сөздер:

- малшаруашылығы
- шетел капиталы
- акционерлік қоғам
- өнеркәсіп
- жәрмеңке
- теміржол
- сауда